

ՊՍՏՄԱԲՎՆԱՍԻՐՎԿԱՆ

*ՌԱՅԻԿ Ե ԱՀԱՊԵՏՅԱՆ
պատրմական գիրք. դոկտոր, ԵՊՀ*

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՒԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ԺԹ. ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ (ԳՌԻԿԱՍ ԻՆՃԻՃՅԱՆ, ՄԻՆԱՍ ԲԺՇԿՅԱՆ)

Նայ ազգագրությունը՝ որպես առանձին գիտություն, հանդես եկավ ժԹ. դարավերջին - Ի. դարասկզբին: Սակայն մինչ այդ բավական երկար ժամանակ զգալի քայլեր էին կատարվել ազգաբանությունը հայոց մեջ կայացնելու եւ գիտական հիմքերի վրա դնելու ուղղությամբ: Հատկապես ժԹ. դարի երկրորդ քառորդին, երբ Արեւելյան Հայաստանը միավորվեց Ռուսաստանի հետ, գիտությունների, այդ թվում ազգաբանական գիտության զարգացման հնարավորություններ առաջացան:

Արեւմտյան Հայաստանի նահանգներում նույն ժամանակաշրջանում ազգագրության զարգացման համար դեռեւս հող չէր նախապատրաստված: Այդ թերին լրացնելու եկավ Վենետիկում հիմնված Մխիթարյան միաբանությունը, որի գիտնականները հմտացած էին եվրոպական գիտությունների մեջ: Հայ նշանավոր հեղափոխական դեմոկրատ, բանաստեղծ Միքայել Նալբանդյանն իր «Մխիթար եւ Մխիթարյանք» հոդվածում, անդրադառնալով օտար հողում հայ մշակութային օջախների ստեղծման հարցին, գրում է. «Հայոց ազգի փոքրիչատե իմացական նորոգությունը պիտո է կատարվեր օտար աշխարհում... Հայկական դպրությունը պիտո էր հյուր գնալ Իտալիա եւ օտար հացով սնանել»¹, քանզի Հայաստանում նման օջախներ ստեղծելու հնարավորություններ չկային:

¹Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. II, Երևան, 1947, էջ 186:

Առաջին հարյուրամյակում՝ 1750-ականներից մինչև 1850-ական թթ., Մխիթարյան միաբանությունը արգասավոր գործունեություն է ծավալել իր հարյուրավոր հրատարակություններով, դասագիրք-ձեռնարկներով, դպրոցներով, կրթական ու գրական մշակներով՝ ուղղություն տալով հայ մշակույթի զարգացմանը: Մխիթարյաններն առանձնապես աչքի են ընկել հայ հին մատենագրության եւ օտար լեզուների իմացությունը, որը հնարավորություն է տվել նրանց հաղորդակից դառնալու արեւմտեվրոպական եւ անտիկ շրջանի գրականությանն ու մտավոր արժեքներին: Վենետիկի Մխիթարյանները հրատարակել են Փավստոս Բուզանդի, Կորյունի, Եզնիկ Կողբացու, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու, Հովհան Մանդակունու, Ներսես Շնորհալու, Գրիգոր Նարեկացու եւ այլոց երկերը²: Միաժամանակ հայ մատենագրությունը օտարներին ներկայացրել են թարգմանաբար: Հայ մատենագրության կարեւորագույն երկերի հրատարակությունը գուգընթաց՝ Մխիթարյանները լույս են ընծայել հին թարգմանությունների լավագույն նմուշներ, այդ թվում՝ Աստվածաշունչ, Հովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղ Կեսարացու եւ այլ հեղինակների տասնյակ երկեր: Մեծ էր Մխիթարյանների դերը անտիկ գրականության թարգմանության գործում:

Այսպիսով՝ հայագիտությունը, այդ թվում եւ ազգագրությունը, գուգահեռաբար զարգացան թե՛ Արեւելյան Հայաստանում, թե՛ Վենետիկում, ավելի ուշ՝ նաեւ այլ գաղթօջախներում: Հայ ազգագրական գիտության ձեւավորմանը նպաստեցին նաեւ եվրոպական համանման գրականությունների թարգմանությունները: Բացի մամուլից՝ ազգագրական նյութերը թափանցում էին հայ նոր գրականության ոլորտ: Այս գրականությանը շատ բնորոշ էին ազգային գեղեցիկ սովորույթների, անխառն բարձրերի, տնտեսական զբաղմունքի, նյութական ու հոգեւոր մշակույթի, ժամանցի ձեւերի, սպորտի եւ խաղերի տեսակների, ուխտագնացությունների, ամուսնաընտանեկան սովորույթների ու ծիսակատարությունների նկարագրությունները³:

Ահա այս համապատկերում հայկական ազգագրական եւ բանահյուսական նյութերը պատմագրության էջերից քաղելով կամ ժողովրդից գրի առնելով՝ գրողներն ու գիտնականները իրենց երկերը հագեցնում էին դրանցով: Այդ հետազոտողներից է Մխիթարյան միաբանության անվանի

² «Գրացուցակ Մխիթարեան տպարանին (1717-1960)», Վենետիկ, 1960:

³ Վ. Բոդոյան, Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Երևան, 1974, էջ 10-13:

գիտնական Ղուկաս Ինճիճյանը⁴ Նա հայրենիքից դուրս գիտական ազգագրությունը զբաղվող առաջին գիտնականներից է:

Ականավոր հայագետ-աշխարհագրագետ, ծնունդով Կ. Պոլսից՝ Ղուկաս Ինճիճյանը (1758-1833 թթ.) Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1779-ից: Նա քաջածանոթ էր Եվրոպայում ձեռնարկված ազգագրության սկզբունքներին, տիրապետում էր մի քանի լեզվի, ուստի հանձն առավ այդ սկզբունքները հայ ազգագրությանը ծառայեցնելու գործը: Ձեռքի տակ ունենալով Մխիթարյանների հարուստ գրականությունը՝ նա ձեռնարկեց մեկ մարդու ուժերից վեր աշխատանք. փորձեց հայ եւ օտար մատենագրության մեջ եղած տեղեկությունները՝ Հայաստանի ու հայերի վերաբերյալ, ի մի բերել եւ դրանց հիման վրա վեր հանել հայ ժողովրդի հազարամյակների ազգագրական նկարագիրը: Ղուկաս Ինճիճյանը թողել է գրական, պատմաաշխարհագրական, աղբյուրագիտական, ազգագրական հարուստ ժառանգություն:

Նշենք, որ Կ. Պոլսում ապրած տարիներին նա հիմնել է «Արչարունեաց ընկերությունը» (1810 թ.), որը կոչված էր նյութական եւ բարոյական միջոցներով խթանելու մամուլի ու գրականության հրատարակումը: Բացի այդ, ընկերությունը նպատակ ուներ գրքերը հրատարակել նոր հայերենով, որն ավելի ընկալելի էր հայության լայն շրջանակներին: Ղ. Ինճիճյանն ընկերության խնամակալն էր եւ հոգաբարձուն, իսկ Հակոբ եւ Մկրտիչ Տյուգյանները՝ մեկենասները⁵:

ԺԹ. դարում Ղ. Ինճիճյանն առաջին էր հայագետներից, որ «Հնասխօսությունը աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» եռահատոր մեծածավալ աշխատության մեջ ներառել է մատենագրության մեջ հաստատված ազգագրական տվյալներ՝ դրանք խմբավորելով ըստ թեմաների: Այսպես՝ երկրորդ հատորում «Դրօշք, նշանք եւ վերտառությունք» խորագրի ներքո ներկայացրել է միջին դարերի հայկական պետական-զինվորական դրոշները, դրանց նշանները: Հիմնվելով Մինաս Համդեցու տվյալների վրա՝ Ղ. Ինճիճյանը գրում է, որ հայոց դրոշի նշանը նախ արծիվն է եղել, ապա դրան ավելացել է առյուծը⁶: Ե. դարի պատմագիրների

⁴ Մխիթարյան միաբանության երեսնյակի գործիչներ Ղուկաս Ինճիճյանի եւ Մինաս Բժշկյանի ազգաբանական գործունեության համառոտ քննությունն իրականացրել ենք «Հայ ազգաբանական մտքի սկզբնավորումը» (ՊԲՀ, 2011, թ. 3, էջ 132-149) եւ «Արովյանը որպես հայ ազգաբանական գիտության սկզբնավորող» (Արովյանագիտական-5 (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2012, էջ 111-119) հոդվածներում:

⁵ «Հայ գիտնականներ, հրապարակախոսներ, ժուռնալիստներ», կազմ.՝ Հովհ. Պետրոսյանը, Երևան, 1960, էջ 99:

⁶ «Հնասխօսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի», Տն. Հ. Ղուկասյան

վկայությունների հիման վրա նշել է, որ Արչակ թագավորի օրոք արծիվն ու նետը զինանշան են համարվել, որովհետեւ զինվորները դրանք կրում էին իրենց ճակատին ու պարանոցին (էջ 235): Ապա մատնանշել է այլոց վկայությունները. «...արծուէնշանք, աղեղնադոշք, արծուէնշանք վարժասկանիք, նշանակա եւ դրօշս դաղմարականս եւ վիշապագլուխ...» (էջ 236): Ըստ այդ տվյալների՝ «նշան սպարապետի զօրավարի էր՝ կրել առաջի իր խաչադոշ» եւ «նշան իշխանաց ի պարերագլի էր՝ կրել ի աղաւարս իրեանց զնշան խաչին, որ կայր յանուն սրբոյն Սարգսի...» (էջ 235):

«Զինուորութիւն Հայաստանեայց» խորագրի ներքո Ղ. Ինճիճյանն ի մի է բերել պատմագիրների տեղեկությունները եւ ներկայացրել զինվորների զգեստները (էջ 266-269), պաշտպանական զենքերը (էջ 248-250), զենքի տեսակները (էջ 254-264), ամրոցներ քանդող տեխնիկան (էջ 262-263), վրանները (էջ 251-252), ազդարարիչ փողերը (էջ 252-253) եւ այլն:

«Սովորութիւն Հայաստանեայց» բաժնում ներկայացրել է արքունական կենցաղի որոշ կողմեր՝ թագավորների պաշտոնական տարազն ու դրա օգտագործման ձեւերը, թագն ու խուլրը, թագադրութեան հանդեսները, օժման արարողությունները (էջ 278-284) եւ այլն: Նույն կերպ նա ներկայացրել է թագավորների փոխանորդների, մարդպետների, իշխանների եւ այլոց զգեստներն ու սովորույթները (էջ 284-287): Ժողովրդական տարագրի ձեւերին, զարդերին ու գործածութեան եղանակներին, օժանելիքներին անդրադարձել է համառոտ ակնարկով (էջ 287-292): Առանձին դրվագներով ներկայացրել է հայերի միջնադարյան ամուսնական սովորույթները (էջ 292-293), բարքերը (էջ 311-314), պետական-նախարարական օրենքներն ու իրավունքին վերաբերող գրականությունը (էջ 302-310), դաշն կնքելիս ազգային եւ միջազգային սովորույթների կիրառումը (էջ 300-301): Հուղարկավորման, հոգեհանգստի եւ հետթաղման ծեսերը ներկայացնելիս առանձնացրել է հատկապես սգավորութեան, մահարձաններ կանգնեցնելու սովորույթները (էջ 293-300):

Ղ. Ինճիճյանը մանրամասնորեն քննութեան է առել միջին դարերում ազգային առաքինությունից եւ մոլորությունների վերաբերյալ տեղեկությունները: Ըստ արժանավույն գնահատելով ազգային հերոսներին, որոնք իրենց առաքինագարդ վարքով ծառայել են ազգին ու հայրենիքին (էջ 315-368), գիտնականը խստորեն քննադատել է այն ախտերը, որ կրում էին երկառականները եւ նրանց կողմնակիցները, որոնք չարութեամբ ու նախանձով,

ուսկալ վարդապետի Ինճիճեան, Կ. Բ., ի Վենետիկ, 1833, էջ 235 (այսուհետ՝ այս գրքից մեջբերումների հղումները կտրվեն բնագրում, կնշվի էջը):

քսույթյամբ եւ բանսարկույթյամբ, մատնույթյամբ ու դավաճանույթյամբ գործել են հայրենիքի դեմ՝ դրանով վնաս հասցնելով ազգային կենցաղավարույթյանը (էջ 369-401): Այստեղ նա հրամայական է համարում հայկական կենցաղն առողջ հիմքերի վրա դնելը, արատներն արմատախիլ անելը:

Ի դեպ, հայ կենցաղավարույթյան մեջ առաջավոր ձեւեր մտցնելը Ղ. Ինճիճյանի վաղեմի նպատակներից էր: Դեռեւս 1815 թ. «Ազգասէր» աշխատույթյան մեջ հանգամանորեն անդրադարձել է այդ խնդիրներին: Եւ որպէսզի կենցաղագիտական նոր երեւույթները դյուրըմբռնելի լինեն, հեղինակն այդ աշխատույթյունը շարադրել է բարբառախառն գրական լեզվով: Այստեղ նա բազմաթիվ օրինակներ է բերել հռոմեացի, հույն, ռուս եւ այլ ժողովուրդների վարք ու բարքից՝ չմոռանալով ներառել նաեւ հայկական միջնադարյան կենցաղավարույթյան գեղեցիկ օրինակներ: Այս համապատկերում նա խնդիր է առաջադրել ըմբռնելու ազգային ինքնաճանաչույթյան ոգին եւ սուր պայքար մղելու նախանձի, քինախնդրույթյան, բամբասասիրույթյան, չարախոսույթյան, կեղծավորույթյան եւ նման այլ երեւույթների դեմ:

Բացի հայկական կենցաղագիտույթյան հարցերից, Ղ. Ինճիճյանն այս աշխատույթյան մեջ նկարագրել է խորվաթների ու դադմատցիների ազգային բնորոշ առանձնահատկույթյունները, որոնք գրի է առել դեռեւս 1786 թ.՝ Խորվաթիայում եղած ժամանակ:

Ղ. Ինճիճյանը «Հնախօսութիւն աշխարհագրական...» աշխատույթյան երրորդ հատորում հանգամանորեն անդրադարձել է հայոց երկրագործույթյան, որսորդույթյան, ճարտարապետույթյան, քանդակագործույթյան ու երաժշտույթյան վերաբերյալ տվյալներին, հեթանոսույթյանը, քրիստոնեույթյանը եւ այլն: Ուշագրավ մանրամասներ են առկա հոգեւորական դասի նիստ ու կացի, եկեղեցականների զգեստների, հանդերձների, պարագաների, կաթողիկոսական սովորույթների, ծիսակատարույթյունների մասին:

Նա համեմատույթյան մեջ է դրել հայոց եւ մյուս հին ժողովուրդների հավատալիքները՝ փորձելով այդ համակարգում գտնել համամարդկային մտածողույթյան ընդհանրույթյունները: Ըստ նրա՝ հայոց սիրո ու գեղեցկույթյան աստվածուհի Աստղիկը նույն եգիպտական Իսիսն է, հռոմեական Դիանան եւ հունական Արտեմիսը: Այս համեմատույթյամբ նա փորձել է ի մի բերել հին դարաշրջանի հեթանոսական հավատալիքների հիմքը կազմող տոտեմիզմի եւ անեմիզմի դրսեւորումները՝ մատնացույց անելով վերապրուկային երեւույթների առկայույթյունն իր ապրած ժամանակաշրջանում: Աշխատույթյան մեջ Ղ. Ինճիճյանն անդրադարձել է նաեւ տեղանուններին:

րի ստուգաբանությունը, ժողովրդական բժշկությունը, որը հիմնված էր մարդկային փորձի ու ճանաչողության վրա՝ փորձելով առանձնացնել այդ շրջանում հայտնի ժողովրդական բժշկագիտության հիմնական սկզբունքները: Նա, սակայն, լինելով հոգեւորական, հաճախ կրոնական թեմաներով խնդիրների մասին խոսելիս դրանք մեկնաբանել է կրոնական համապատասխան գաղափարախոսության դիրքերից՝ փորձելով դրանց մեջ տեսնել նաեւ հայկականը: Այսպես՝ նա տասնյակ էջեր է նվիրում այն դրույթի ապացուցմանը, որ Ադամն ու Եվան խոսել են հայերեն:

Գիտնականի հրատարակած ծավալուն գործերից է «Դարապատում» վերնագրով՝ 8 հատորից բաղկացած աշխատությունը (1824-1827 թթ.), որը թարգմանվել է ֆրանսերեն, իտալերեն, գերմաներեն, առավել ճանաչված է Եվրոպայում, քան մեզանում: Այստեղ Ղ. Ինճիճյանն անդրադառնում է տարբեր ժողովուրդների ազգագրական նկարագրին՝ հիմնականում հենվելով իր թարգմանած աղբյուրագիտական նյութերի վրա: Վերջին երկու հատորները նվիրված են գիտության եւ արվեստի զարգացման պատմությանը, մեծ մտածողների, արվեստագետների, եկեղեցական գործիչների կյանքին ու գործունեությանը:

Ղ. Ինճիճյանը հրատարակել է նաեւ «Ամարանոց Բիւզանդեան» (Վենետիկ, 1794 թ.), «Տարեգրություն» (աշխարհաբար) եւ «Եղանակ Բիւզանդեան» (Վենետիկ, 1803-1820 թթ.) տարեգրքերը, որոնք ազգագրական նյութերի անաչառ աղբյուրներ են:

«Եղանակ Բիւզանդեան» տարեգրքի 1808, 1809, 1812, 1815-1820 թթ.⁷ հատորները խիստ ինքնատիպ բնույթ ունեն: Յուրաքանչյուր տարեթիվ անպայման ունի տվյալ տարվա բոլոր տասներկու ամիսների աստղաբաշխական նկարագիրը: Սրան հաջորդում են յուրաքանչյուր ամսվա հետևողական մանրամասն բնութագրերը՝ օրվա տեւողությունը, արեւածագի ու մայրամուտի ժամանակները, գիշերահավասարները, յուրաքանչյուր օրվա ընթացքում տեղի ունեցած բնական երեւույթները եւ այլն. այս ամենը հաճախ տրված է վայրկյանների ճշգրտությամբ: Այս ուղղությունը, առավել կամ պակաս չափով, գերակայող է մնում բոլոր տարիների համար: Նման աստղաբաշխական բնույթի տարեգիրքը նախադեպը չունի:

Նրա աշխատությունների զգալի մասը վերաբերում է աշխարհագրությանը: Մասնակցել է Գ. Ագոնցի «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» բազմահատորի ստեղծման աշխատանքներին, որի՝ Ասիային

⁷ Ս. Շտիկյան, Ղ. Ինճիճյանի «Եղանակ Բիւզանդեան» տարեգիրքը, ՊԲՀ, 1966, թ. 2, էջ 173-177:

նվիրված «Նոր Հայաստան» (Վենետիկ, 1806 թ.) հատորի հեղինակն է: Այդտեղ աշխարհագրական տեղեկություններ էին տրված Փոքր Հայքի, Միջագետքի, Կիլիկիայի, Խաղտիքի, Ատրպատականի, Աղվանքի եւ այլ վայրերի մասին: Նա ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացնում է պատմական Հայաստանը տվյալ ժամանակահատվածում⁸: Սույն աշխատությունը փաստական նյութի հարուստ շտեմարան է եւ, անկասկած, ունի պատմաաշխարհագրական կարեւոր արժեք: Հայաստանի եւ նրա աշխարհագրությունից վերաբերյալ իր մյուս հայտնի աշխատություններում⁹ Ղ. Ինճիճյանը խոսում է պատմաքաղաքական կարեւոր անցուղարձերի, Հայաստանի վարչաձեւերի, նախարարական տների, նրանց իրավական դրություն, հայ ժողովրդի բարքերի ու սովորույթների, զբաղմունքի, հավատալիքների եւ հատկանշական այն ամենի մասին, որ վերաբերում է Հայաստանին ու նրա բնակչությանը¹⁰:

«Ստորագրությունն հին Հայաստանեայց»¹¹ ստվարածավալ աշխատության մեջ հունա-հռոմեական եւ ասորական աղբյուրներից հավաքած փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա տալիս է Մեծ Հայքի պատմաաշխարհագրական պատկերը՝ նահանգների ու գավառների աշխարհագրական բնութագիրը, տեղանունների ստուգաբանությունը, տեղեկություններ ազգագրության վերաբերյալ, կատարում աշխարհագրական անունների տեղագրական ճշտումներ:

Գիտական ազգագրության ձեւավորման մեջ մեծ ավանդ ունեցող մյուս հետազոտողը Մինաս Բժշկյանն է: Նա Մխիթարյան միաբանության ակնամտոր գիտնականներից է՝ բանասեր, մանկավարժ, պատմաբան, ազգագրագետ, երաժշտագետ:

Ծնվել է Տրապիզոնում 1777 թ., վախճանվել Ս. Ղազարի վանքում 1851 թ.: Զբաղվել է մանկավարժությամբ եւ գիտությամբ: 1814 թ. տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, ուր ծավալել է նաեւ թատերական գործունեություն: Եղել է Ղրիմի հայոց առաջնորդ, ճանապարհորդել է Սեւ ծովի ափերում եւ Եվրոպայում: Լինելով պատմական, աշխարհագրական եւ բանասիրական բնագավառների փորձառու գիտնական՝ Մ. Բժշկյանը կարողացել է ազգային

⁸ Ս. Ազոնց, Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա., Վենետիկ, 1802:

⁹ Ղ. Ինճիճեան, Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. Ա., Բ., Գ., Վենետիկ, 1835:

¹⁰ Վենետիկի Մխիթարյանների 250-ամյա գործունեությանը հանգամանորեն անդրադարձել է Փ. Անթարյանը: Նա հակիրճ ներկայացրել է նաեւ Ղ. Ինճիճյանի անցած գիտական ուղին (տե՛ս Փ. Անթարյան, Վենետիկի Մխիթարյանների հայագիտական գործունեությունը (Միաբանության հիմնադրման 250-ամյակի առթիվ), ՊԲՀ, 1968, թ. 4, էջ 25-38):

¹¹ Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրություն հին Հայաստանեայց, Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1822:

գիտությունը գուգակցել միջազգայինին եւ հարստացնել իր գիտելիքները: Բացի պատմական եւ բանասիրական ուսումնասիրություններից, աշխարհագրությունը ու մանկավարժությունը զբաղվելուց, նա հավաքել է հայ եւ օտար ժողովուրդների կենցաղի ու մշակույթի վերաբերյալ նյութեր: Ժամանակագրորեն լինելով երկրորդը Ղուկաս Ինճիճյանից հետո՝ նա մեզանում առաջինը գիտակցեց, որ ազգագրության բուն աղբյուրը ժողովրդի բանավոր ժառանգությունն է, այսինքն՝ հույժ անհրաժեշտ է հավաքել եւ խմբավորել դաշտային-ազգագրական նյութերը: Ըստ այդմ՝ իր նշանավոր երկու աշխատությունները գրել է հիմնականում իր կողմից տարբեր ժողովուրդներից գրառված դաշտային-ազգագրական նյութերի հիման վրա: Այդ գործին հատկապես նպաստել են երկար ճանապարհորդելու պատեհ առիթները (երկու անգամ), ինչպես նաեւ Ղրիմի հայկական գաղութում առաջնորդի պաշտոն վարելը: Այստեղ նա հիմնավորապես սովորելով ռուսերեն եւ թաթարերեն, տիրապետելով նաեւ այլ լեզուների՝ գրում է «Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, բացատրեալ ի ռուսաց բարբառ» (1840 թ.) եւ «Քերականութիւն բազմալեզու. յորում բովանդակին սկզբունք արաբացի, պարսիկ, օսմանեան եւ թաթար բարբառ. հանդերձ ծանօթութեամբք այլ եւ այլ լեզուանց» (1844 թ.) աշխատությունները:

Մ. Բժշկյանի առանձին աշխատություններում տեղ գտած ազգագրական նյութերն ու ուսումնասիրությունները հայ ազգագրական գիտության համար մեծ նշանակություն ունեն հատկապես այն պատճառով, որ ամբողջովին ընդգրկում են նրա ապրած ժամանակաշրջանը: Պահպանելով ժամանակագրական կարգը՝ ներկայացնենք նրա մի քանի աշխատությունների ազգագրական բնութագրերը:

1815 թ. Վենետիկում Մ. Բժշկյանը հրատարակել է «Ճեմարան գիտելեաց...»¹² մեծածավալ աշխատությունը: Վերջինս շարադրվել է չափածո՝ հարց ու պատասխանի կարգով: Այս դասագրքում բացատրված են կյանքի տարբեր բնագավառներում հանդիպող երեւույթները: Ազգագրական տեսանկյունից ուշագրավը դիցաբանությունն է, հատկապես՝ հունական եւ հռոմեական առասպելները:

¹² «Ճեմարան գիտելեաց որ է համառօտ տեղեկութիւն հարկատր գիտութեանց, ազատական արուեստից: Ի պէտս ուսումնասէր մանկանց ի հայր Մինաս վարդապետէ Բժշկեան Տրապիզոնցոյ, յաշակերտութենէ ամենապատիւ Մեծին Մխիթարայ ի Վենետիկ», 1815 (այսուհետ՝ «Ճեմարան գիտելեաց...»):

Կարեւոր են դասագրքի այն հատվածները, որոնք ներկայացնում են աշխարհամասերի բնակչության ռասսայական կազմը, դրանց վիճակագրությունն ու քաղաքակրթական աստիճանները¹³:

Մ. Բժշկյանի մյուս դասագրքերը՝ «Հմտութիւն մանկանց...»¹⁴, կարելի է համարել ընդհանուր ազգագրության համառոտ ժողովածու: Այս դասագրքերը բաղկացած է չորս հատորներից, որոնք հրատարակվել են 1818 թ.: Այն գրված է աշխարհաբար մատչելի լեզվով: Առաջին հատորը ներկայացնում է չինացիների, հնդկացիների, հարավամերիկյան բնիկների եւ այլ ժողովուրդների սովորույթները: Ավելի արժեքավորը գրքի երրորդ հատորն է, որում ընդհանրացված կարգով ներկայացված են պարսիկների, հնդիկների, չինացիների եւ այլոց ազգային բազում սովորույթները, կրոնները եւ այլն:

Պարսիկների կյանքից հիշատակված են կրակապաշտությունը եւ կենցաղային առանձին երեւույթներ: Հեղինակն առանձնակի սիրով նկարագրել է հնդիկ ժողովրդի ցեղային սովորույթները, տարազը, կերակուրները եւ ցեղերի մեծ մասի կողմից տոտեմիզմի պահպանման հետեւանքով որոշ կենդանիների եւ թռչունների միս չուտելը, մատներով ու պարաններով հաշիվ պահելու ձեւերի գաղտնիքներն ուրիշներից թաքցնելը եւ այլն: Հեղինակը մանրամասնություններ է հաղորդել հնդկական կենդանապաշտության եւ բուսապաշտության վերաբերյալ, որոնց թվում են կովի պաշտամունքի լայն տարածումը, ակնազարդ կովը տաճարներում պահելու, նրան երկրպագելու սովորույթները եւ այլն: Ըստ նրա նկարագրության՝ աշխարհի տերն ու ղեկավարը հնդիկների համար Ճրնկրոնասար աստվածությունն էր, որի կռատունն ուխտի գնացողները, ինչ հեռավորությունից էլ լինեք, պիտի ծնկաչոք գային: Երբեմն նման այցը տեւում էր մեկ տարի: «Ոմանք ալ, - ավելացնում է Մ. Բժշկյանը, - երեսի վրա կպառկին ու գլուխնին ուր որ կը հասնի, անկէ նորեն կը պառկին. եւ այսպես պառկելով կ'երթան ամիսներով»¹⁵: Ապա նկարագրված են այդ աստվածության մոտ կատարվող ծիսակատարությունները, նրան երեսները զոհելը, քրմերի ծառայությունները, ինչպես նաեւ Դուրկա աստվածության պաշտամունքը, նրա քրմերի ճգնավորական զարհուրելի կենցաղավարությունը, ջրապաշտությունը, Գանգեսի ափը հասցրած ծանր հիվանդի՝ առողջանա-

¹³ Անդ, էջ 131-147:

¹⁴ «Հմտութիւն մանկանց ի պէտս ազնուազարմ Տիրան մանկան Աղեքսանեան ի հայրս Մինաս վարդապետէ Բժշկեան ի Մխիթարեան միաբանութենէ, բաժանեալ ի չորս մասունս», ի Վենետիկ, 1818, էջ 72-86:

¹⁵ Անդ:

լու դեպքում տուն վերադառնալու իրավունքից զրկված լինելը, կենդանիների հիվանդանոց ունենալը եւ կուսակազմական այլ սովորույթներ: Ցեղային եւ ընտանեկան կենցաղի վերաբերյալ տեղեկություններից ուշագրավ են՝ կրոնական տարբերությունների պատճառով տարբեր տոհմերի թշնամանքը, ամուսնությունն անպատակով մեծերի կողմից երկու տարեկան աղջկան զնելն ու տուն տանելը, մեծացնելը եւ դաստիարակելը, աղջիկ երեխաների վաճառքը, որոշ ցեղերի մեջ մեռած ամուսնու համար պատրաստված խարուկի վրա նրա առողջ կնոջը եւս այրելը եւ այլն¹⁶:

Ջինաստանին նվիրված հատվածներում Մ. Բժշկյանը նկարագրել է պետական յուրօրինակ օրենքները, թագավորների ընտանեկան եւ հասարակական կենցաղը, արքունական շքեղաշուք տարազը, շքահանդեսները, կրոնը, աստվածների արձանները, ապաշխարություն հագուստներ ու պարանոցներին շղթաներ կրող 35 հազար քրմերի սովորույթները, մարդաբանական տիպերը, տոտեմիզմի մնացուկները, աղջիկներին փոքր տարիքից երկաթե կոշիկ-կաղապար հագցնելով ոտքերը փոքր պահելու զարհուրելի սովորույթը, ուտելու ձևերը, հյուրասիրության եղանակները, ողջունման ձևերը, հուղարկավորության ծեսերը եւ այլն¹⁷:

Աշխատության մեջ համանման նկարագրություններ կան ճապոնացիների, նորգելանդացիների, աֆրիկացիների, արաբների, թուրքերի, վրացիների եւ այլ ժողովուրդների վերաբերյալ:

Վերոնշյալ երկու աշխատություններն էլ շարադրված են գրավոր աղբյուրներից քաղված նյութերի հիման վրա, որոնցում հեղինակը համեմատության մեջ է դնում տասնյակ ժողովուրդների կենցաղին ու մշակույթին առնչվող ազգագրական ծեսերն ու սովորույթները՝ փորձելով այդ համեմատության միջոցով հասնել որոշակի ընդհանրացումների:

Եթե Մ. Բժշկյանի վերոհիշյալ դասագրքերում ազգագրության վերաբերյալ ընդհանուր երեւույթները տեղ են գտել իբրեւ մեծ մասամբ ուրիշներից քաղված նյութեր, ապա նրա «Պատմութիւն Պոնտոսի» եւ «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» աշխատություններում ազգագրական նյութն ամբողջովին հեղինակի բանահավաքչական վաստակն է:

Ինչպես երեւում է Մ. Բժշկյանի «Արդ՝ մենք շրջելով ընդ ոլորտս Պոնտոսի առաքելական պաշտօնի»¹⁸ արտահայտությունից, նա հատուկ նպատակով ճանապարհորդել է Սեւ ծովի ափերով: Ծանապարհորդու-

¹⁶ Անդ:

¹⁷ Անդ, էջ 88-96:

¹⁸ «Պատմութիւն Պոնտոսի որ է Սեա ծով ստորագրեալ տեառն Հ. Մինաս վարդապետի Բժշկեան Տրապիզոնցոյս ի Մխիթարեան միաբանութենէ», ի Վենետիկ, 1819, էջ 9:

Թյունն սկսել է 1817-ին եւ ուղիղ երկու տարի անց հասել նույն տեղը: Ինչպես բոլոր ուղեւորներին է հատուկ՝ Մ. Բժշկյանն իր անցած վայրերի վերաբերյալ հնարավորին չափ գրի է առել աշխարհագրական, պատմական, հնախոսական, ճարտարապետական, ազգագրական եւ այլ կարգի տեղեկություններ: Նա նախապես ծանոթանալով աշխարհահռչակ ճանապարհորդներին՝ Հերոդոտի, Քսենոփոնի, Արիանոսի եւ ավելի ուշ շրջանի ուղեւորների ուսումնասիրություններին՝ իր վկայությունները համեմատում է այդ հեղինակների տվյալների հետ: Նրա գրի առած նոր նյութերը գիտական ու ճանաչողական մնայուն արժեքներ են, որովհետեւ նրանից հետո ծովափնյա ժողովուրդների էթնիկական կազմի մեջ հսկայական փոփոխություններ են կատարվել, պատմական հուշարձաններից շատերը կործանվել կամ ոչնչացվել են:

Մ. Բժշկյանի այս աշխատության մեջ հիմնական տեղը հատկացված է տարբեր ժողովուրդներին ու ցեղերին. հայերի վերաբերյալ ազգագրական տեղեկությունները թեեւ արժեքավոր, բայց սակավ են:

Նրա հավաստմամբ՝ Չարչամպայի ավանային բնակիչները համշենցիներ էին, որոնք զբաղվում էին դաշտամշակությամբ, պարտիզամշակությամբ եւ միաժամանակ «ամէնքը զինուոր գրուած են որդւոց որդի, եւ ունեն զօրապէտ հայ իշխան, որ զիրենք կը կառավարէ. մարդէ ահ չունին. միայն Տէրէպէկիին հետ պատերազմ կերթան եւ զօրաւոր մարդիկ են»¹⁹: Պատանա ավանում հույների եւ թուրքերի հետ խառը բնակվող հայերը զբաղվում էին ծխախոտամշակությամբ, քաթանագործությամբ, ընտիր կաթնամթերքներ պատրաստելով: Տրապիզոն քաղաքի հայերին համարում է անեցիներ, իսկ շրջակա հայ գյուղացիությանը՝ համշենցիներ: Նա գտնում է, որ քաղաքում բնակչություն են հաստատել վաղ անցյալում գաղթած պարսկահայեր: Քաղաքաբնակ համշենցիները, որ պարտադրված, թուրքական զինված ուժերին էին ծառայում, միաժամանակ հարկատու էին: Հենվելով վիմական արձանագրությունների վրա՝ հեղինակը հավաստում է, թե Տրապիզոնի մի թաղում ապրող երբեմնի Փրանսիացիները հայացած են եղել²⁰:

Սյուրմենեի համշենցի մահմեդականացած հայերի մասին գրում է, որ նրանք պահպանում են «իրենց մականունը եւ լեզուն. կան ծերեր, որ գիտեն քրիստոնէութիւն եւ կը պատուեն խաչը եւ ծածուկ ողորմութիւն

¹⁹ Անդ, էջ 49:

²⁰ Անդ, էջ 82-97:

կուտան ժամերուն»²¹ եւ գոհեր են մատուցում: Նրանք արտադրում էին ընտիր յուղ, մանածեղեն, ձկան յուղ (դելֆինի), «որ բոլոր այս կողմերս եւ Լազիստան այս եղը կը գործածեն ճրագի եւ մեծ առուտուր կըլլայ»²²:

Համամշենի Խաչիքյար վանքը, բացի հայերից, համարվել է նաեւ այլազգիների ուխտավայր, ընդ որում՝ «այս վանքին քով գտան մեծ զանգակ մի, ուր կայ գերեզման արջու, վրան գրուած է, թէ այս արջ հաւատարիմ ծառայութիւն ըրեր է վանքին տասներկու տարի. հայ եւ տաճիկ վրան ուխտ կ'երթան մինչեւ հիմայ անմտութեամբ եւ սատկած օրը վրան կ'երթան աղօթք կենեն»²³:

Անցնելով աբխազների երկիր՝ Մ. Բժշկյանը ներկայացրել է հայկական երկու գյուղեր՝ Աթուխա եւ Պզատուխ: Սրանց բնակիչները թեեւ պարսկահայեր են եղել, որոնք երբեմնի հմուտ հողագործներ եւ անասնապահներ էին, այստեղ նրանք արդեն «ապագայի (աբխազների) վարք ունէին... առուտուրի, որսորդութեան քաջ են, ուրիշ բան չիյտեն. հասարակ լեզունին ապագայի է, գիտեն հայերէն... իրենց աղջիկներն ալ ապագայի նման են հագուստով եւ ամէն վարքով... գլուխին կլոր խալբախ կը դնեն, որ իրենք կը շինեն»²⁴: Այս գյուղերը տակավին պահպանում էին ազգային եկեղեցին ու ծիսակատարությունները:

Պոնտոսում բնակվող հույների վերաբերյալ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ տվյալ ժամանակաշրջանում արդեն ուժացման հետեւանքով շատերը կորցրել էին ազգային առանձնահատկությունների մեծ մասը: Պլատանայում նրանք զբաղվելիս են եղել ծխախոտամշակությամբ եւ պղնձագործությամբ: Ավանդության համաձայն՝ հույները Տրապիզոնում ամսվա յուրաքանչյուր օրվա համար մի եկեղեցի են կառուցել, իսկ հետագոտողի օրոք այնտեղ կային 24 հունական եկեղեցի, վանք, մատուռ: Այնուամենայնիվ, Մ. Բժշկյանի վկայությամբ՝ իբր իրար հետ գժտված լինելու պատճառով հույն մեծահարուստներն իրենց տներում մատուռներ էին կառուցում, որ եկեղեցի չհաճախեն²⁵: Մի երեւույթ, որը, ըստ էության, կապված էր ոչ թե ներքին հակասությունների, այլ թուրքական հալածանքների հետ: Դա հաստատապես երեւում է նրանից, որ նույն Մ. Բժշկյանի հաղորդմամբ՝ Գյումուշխանեում եւ նրա շրջակայքում բնակվող մեծ թվով հույների մեջ «ցեղ մը կայ, որ Կրոմցի կըսուին. բոլորը կէսկէս են,

²¹ Անդ, էջ 93:

²² Անդ:

²³ Անդ, էջ 97:

²⁴ Անդ, էջ 116:

²⁵ Անդ, էջ 76:

զի ներսէն ամէն քրիստոնէութեան պարտքը կը կատարեն, դրսէն այլազգեան եւ երբեմն այլազգութիւն ալ կընեն, երբ որ հարկադրեն եւ որդոց որդի այսպէս կ'երթան. իրենց իմամն ալ այսպէս է եւ ոչ երբեւէ կը փոխուին»²⁶:

Կեորելե բնակավայրում Մ. Բժշկյանը հիշատակում է մի ցեղի, որին ժԹ. դարասկզբի բնակիչներն անվանում էին «Չըրսս սէօնարիւրէն» կամ «Չեփնի»: «Սրանք, - գրում է ուղեւորը, - կռապաշտութենէ մնացած զարմանալի բաներ ունէին, տարին անգամ մի մեծ ուրախութեամբ արք եւ կանայք միատեղ խաղալով եւ գիշերն ամէն լոյսը մարելով գարշելի բաներով կանցընէին եւ հին կռապաշտներուն պէս առանց իրար ճանչնալու եւ առանց ազգակից եւ քոյր որոշելու կը խառնակէին գազանի նման: Այս բանը հիմայ վերցած է իրենց մէջէն, սակայն շատերը նամազ չիյտեն. եւ արբեցութիւնն իբր օրինաւոր գործք համարելով շատ կ'արբենան»²⁷: Ըստ հեղինակի գրառած նյութերի՝ բազմաթիւ ցեղեր ապրում էին տոհմական կարգերով: Նա ականատես է եղել նախնադարից եկող բազմաթիւ ծեսերի եւ արարողութիւններին: Այսպէս՝ չեփնի ցեղի մեջ գոյութիւն ունեցած սովորույթն իր արմատներով աղերսվում է նախնադարի այն շրջափուլին, երբ չէին կանոնակարգվել ընտանեկան կապերը՝ որպէս խառնամուսնութեան դրսեւորում: Ակնհայտ է հեղինակի այս նկարագրութեան աղերսը պրոմիսկուիտարի (անկանոն սեռական կապերի) հետ:

Լազերի բնակավայրերն այցելելիս Մ. Բժշկյանը նկատել է, որ այդ ժողովուրդը արտաքին ճնշումների հետեւանքով մեծ մասամբ ձուլվել է հույներին ու թուրքերին, թեեւ պահպանում է իր ցեղային ոգին: ՕՖ (Օֆիս) բնակավայրում աչքի էին զարնում նրանց նեքին կենցաղում վրիժառուլթյան սովորույթների պահպանումը: Քեմեր բնակավայրում կիսաթուրքացած լազերն արտադրում էին թել, պանիր, նարինջ, կիտրոն, ձկան յուղ եւ մեղր. սրա մի տեսակը, որ «տէլի պալ» էր կոչվում, հարբեցնող հատկութիւն ունեւ, եւ դրանով Քսենոֆոնի գորքը 24 ժամ հարբած է մնացել: Աթինա փոքր նավահանգստի լազերը, որ ճարպիկ առեւտրականներ էին, զբաղվում էին նաեւ գերեզմաճառութեամբ²⁸: Հակառակ արեւելյան սովորույթների՝ Լազիկա գավառի Կեոնե ավանի լազերի, մանավանդ մեծամեծների կանայք, Մ. Բժշկյանի հավաստմամբ, ամազոնուհիների հատկութիւն ունեին, նրանք տղամարդկանց նկատմամբ իշխողի դերում են եղել:

²⁶ Աւղ, էջ 90-91:

²⁷ Աւղ, էջ 56:

²⁸ Աւղ, էջ 93-96:

Չափազանց հետաքրքիր նկարագրություններ կան մեզերենների վերաբերյալ: Նշվում է, որ նրանք հաճախ էին հարձակվում լեզվիների եւ լազերի վրա ու գերեվարածներին վաճառում: Նրանց հարուստ վերնախավը ստրուկներին կամ ճորտերին եւս վաճառելու իրավունք ունեն: Հմուտ որսորդներ էին, ուստի լավ ձի, շուն եւ բազե ունենալը մարդու երջանկության գրավականն էին համարում: Միրում էին հասարակական ճաշկերույթները, որտեղ երբեմն «իրենց թագավորը, թագուհին, իշխանները եւ ծառաները մէկտեղ կուտէին»: Հիշատակելի են նաեւ այլ սովորույթներ. «Ոմանք գործք ողորմութեան կը սեպեն անառողջանալի հիւանդը մեռցնել... Սոսկալի է իրենց սուգը, քառասուն օր կը տեւէ. լաթերնին կը պատռեն, մազերնին կը փեթտեն եւ կուրծքներուն կը զարնեն՝ զարհուրելի ձայներ հանելով, ինչպէս ըրին Տրապիզոն, երբ մեռաւ մեր օրն իրենց վերջին թագաւորը Սօլօմոն: Թագաւորն որ մեռնի, եպիսկոպոսը պատարագ կընէ եւ բոլոր քաղաքը կը պտըտցնեն մեռելը: Հետոյ դրօշակ կը բանան. մէկին տակը կը նստեցնեն մեռելին շները, մէկին տակը՝ ձին եւ մէկալին տակը սուրը կը դնեն, մեծ իշխանը կը հրաւիրի սուգի, որ ոտքը բաց եւ մինչեւ կէս մեջքը մերկ կը չոքի աղօթք կընէ ամէն մէկ դրօշակին տակը մեռելին հոգուն համար. հետոյ իրեն հարկիք կընեն»²⁹:

Այնուհետեւ ուղեւորը նկարագրել է մահացածների հիշատակը հարգելու կրօնական ծիսակատարությունը, ժողովրդի ավելորդապաշտությունները, կախարդական սովորույթների պահպանումը, քրիստոնյա քահանաների հեթանոսական պաշտամունքները, եկեղեցուն հեթանոսական սովորույթով ընծաներ նվիրելը եւ այլն: Այդ ժողովուրդն արտադրում էր մետաքս, կտավեղեն, բուրդ, կաշի, մորթի, մեղրամոմ, որսի կենդանիների մորթիներ եւ այլն³⁰:

Վրացիների մասին տեղեկությունները հակիրճ են: Նրանց թագավորների պալատական իշխանների թիվը 200-ն էր, նույնքան էին եւ իշխանավորները, որոնց մեջ չէին մտնում ազնվականները: Թագուհուն ընկերակցում էին 60 զարդարված տիկիներ, որոնք ամազոնուհիների նման ձի նստել գիտեին³¹:

Մ. Բժշկյանը հետաքրքիր տեղեկություններ ունի աբխազների եւ նրանց հետ լեզվական ընդհանրություն ունեցող աբազների վերաբերյալ, որոնց «սպազ», իսկ երկիրը «Ապազա» էր անվանում: Վերջիններիս հա-

²⁹ Անդ, էջ 103-104:

³⁰ Անդ:

³¹ Անդ, էջ 102:

մարում էր սկյուլթական ցեղ: ԺԹ. դարասկզբին, ըստ Հեղինակի, աբազ-աբխազները ցեղային կյանքով էին ապրում: Յեղապետներն ու ազգապետներն ընտրվում էին բանավոր օրենքով: Սրանցով կարգավորվում էին միջցեղային եւ ցեղամիջային հարաբերությունները, ապրանքափոխանակությունը եւ ընտանեկան կենցաղը: Ամուսնություն համար աղջկա ընտրությունը կատարվում էր ամբողջ համայնքի ներկայությամբ, որը տեղի էր ունենում սրբազան ծառի տակ՝ հասարակական կերուխումի եւ մոգական միջոցառումների պայմաններում: Հյուրընկալման բարքերն այստեղ անսովոր էին: Օտարականն աբազ-աբխազների մեջ մտնելիս պարտավոր էր անհապաղ դիմել մեկին, ծնկաչոք խնդրել, որ իրեն հյուրընկալի: Նրա կյանքն ապահովելու համար հյուրընկալը մյուսների ներկայությամբ պետք է երգվեր: Այնուհետեւ նա պարտավոր էր հյուրից անբաժան լինել, այլապես վերջինս գերվում եւ վաճառվում էր: Սրանց կերակուրները համեստ էին. առօրյա ուտելիքներն էին լազուտե հացը, միսն ու պանիրը: Հագուստը ամառ-ձմեռ միեւնույն սեւ մազեղենն էր: Աբազ-աբխազները մոլի ծառապաշտ էին. սրբազան մեծ ծառի մոտ հասնող գերին ու մահապարտը ազատ էին արձակվում: Թաղման ծեսերը գրեթե նույնն էին, ինչ մեգրելներինը: Անապայի տարածքում ապրող աբազների եւ Աբխազիստում ապրողների սովորությունները հիմնականում համընկնում էին³²:

Ջերքեզների վերաբերյալ նշվում էր, որ նրանց իշխանները այդ ժամանակ սրբազան էին համարվում, նրանց ու ժողովրդի տարազը եւ կերակուրները նույնն էին: Գիր չունենալու պատճառով իշխանների եւ ծերունիների բանավոր խոսքը չերքեզների համար օրենք էր, որը բխում էր սովորութային իրավունքից: Մեկ տարեկան երեխային զենք ու խաղալիք էին հրամցնում, եւ եթե նա առաջինը զենքին էր ձեռք տալիս, ընտանիքը ցնծություն էր ապրում: Յոթ տարեկան երեխան հանձնվում էր վարպետին, որը սովորեցնում էր գինավարժություն, ձիավարություն եւ այլն: Կնոջը բարակիրան դարձնելու նպատակով նրա մեջքին մանկուց կաշվե գոտի էին կապում, որը տարիքին զուգահեռ փոխարինվում էր ավելի մեծով: Մ. Բժշկյանը չերքեզուհիներին համարում էր ամազոնուհիներ այն պատճառով, որ նրանք եւս քաջ ու վարժ էին ձիավարության մեջ: Կենցաղի շատ հին կողմերին համապատասխան՝ պահպանվում էին հավատալիքները: Ահա այս հակիրճ տեղեկություններից բացի, Հեղինակը ներկայացրել է չերքեզ ամուսինների կենցաղը եւ հուղարկավորության ծեսերը³³:

³² Անդ, էջ 109-120:

³³ Անդ, էջ 120-128:

Թողնելով Կովկասյան լեռնաստանները եւ գնալով դեպի ուսսական, ուկրաինական եւ բուլղարական ափերը՝ Մ. Բժշկյանը մասնակի տեղեկություններ է հաղորդել թաթարական ցեղերի, օսերի, Դոնի կազակների, բուլղարների եւ այլոց կենցաղի վերաբերյալ³⁴:

Վերոնշյալից երեւում է, որ հեղինակն իր «Պատմութիւն Պոնտոսի» աշխատութեամբ մեզ է ներկայանում իբրեւ Պոնտոսի, Կովկասի, Ռուսաստանի, Ուկրաինայի եւ այլ երկրների մի շարք ժողովուրդների առաջին բանահավաք-ազգագիրներից մեկը ԺԹ. դ. առաջին քառորդում: Նրա այս աշխատությունն այսօր եւս չի կորցրել իր աղբյուրագիտական արժեքը բազմաթիվ ցեղերի ու ժողովուրդների ազգագրության համար:

Մ. Բժշկյանին՝ իբրեւ հայրենասեր մտավորական-եկեղեցականի, հուզել է հատկապես հայկական, մասնավորապես լեհահայ գաղութի ճակատագիրը: Նա որոշեց Մխիթարյան միաբանության թուլյությունով մեկնել Լեհաստան՝ տեսնելու այս գաղութի իրական պատկերը: Նրա ճանապարհորդության արդյունքը եղավ «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան»³⁵ աշխատությունը, որը նախորդի նման շարադրված էր ինչպես գրավոր նյութերի, այնպես եւ իր կողմից հավաքված դաշտային-ազգագրական նյութերի հիման վրա: Գիտնականը ցավով է գրում, որ երբեմնի հզոր լեհահայ գաղութը կանգնած է կործանման եզրին: Լեհահայերը մոռացել են մայրենի լեզուն, սովորույթները, ծեսերը, ընդունել կաթոլիկություն, եւ եթե չձեռնարկվեն լուրջ քայլեր, մի քանի տասնամյակ անց լեհահայ գաղութը ամբողջովին կձուլվի: Յավոք, նրա այս կանխատեսումներն իրականացան: Աշխատության մեջ գիտնականը հիմնովին ապացուցում է, որ լեհահայերը երբեմնի Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անիի բնակիչներն են եղել, որոնք սելջուկ-թուրքերի արշավանքներից եւ հայկական թագավորության կործանումից հետո զանգվածաբար գաղթել են Լեհաստան՝ հիմնելով լեհահայ գաղութը: Ուղեգրության մեջ հեղինակն ի մի է բերել պատմիչների թողած տեղեկությունները Անի քաղաքի եւ դրա բնակիչների՝ Լեհաստան գաղթի (1062 թ. եւ 1239 թ.) մասին, օգտագործել Անիի եւ Շիրակի պատմական մի շարք հուշարձանների արձանագրությունները, հնագիտական, ազգագրական տեղեկություններ է հաղորդել ԺԹ. դ. Լեհաստանի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի եւ Ուկրաինայի հայաբնակ վայրերի, հայերի կենցաղի, ազգային սովորույթների, դատավարության, եկեղեցական բարքերի, վանքերի եւ այլ

³⁴ Անդ, էջ 140-148:

³⁵ Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան եւ յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազեանս սիրելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, ի Վենետիկ, 1830. նաև՝ Հ. Հովակիմյան (Արշակունի), Պատմություն հայկական Պոնտոսի, Բեյրութ, 1967:

հուշարձանների մասին: Մեր օրերում Մ. Բժշկյանի այս աշխատությունը համարվում է լեհահայ գաղութի վերաբերյալ պատմագագազրական ամբողջական հետազոտություն, որը չի կորցրել իր արդիականությունը:

«Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան» աշխատությունը հարուստ է հատկապես հայերի մասին ազգագրական նյութերով: Այն անդրադառնում է հայոց նյութական մշակույթին, որը հայերը ստեղծել են Եվրոպայում կամ այնտեղ տարել Անիից: Օրինակ՝ հիշատակվում է Անիից տարված եւ մինչ իր օրերը պահպանված եկեղեցական սպասքի, զգեստների եւ Աստվածածնի տախտականկարի մասին³⁶: Ղրիմում հիշատակվում է քաղաքի հայկական դպրոցի կառուցման մանրամասները, որին, ի դեպ, ինքն էլ է մասնակցել³⁷: Լեհաստանում եւ Հունգարիայում հեղինակը ներկայացրել է հայկական ավանների, արվարձանների ու գյուղերի, եկեղեցիների, վանքերի, դպրոցների, աղբյուրների, ժողովրդական կառույցների ստեղծման պատմությունը, մոմի գործարանի կառուցումը, թատրոնի շենքի նախագծի ստեղծումը³⁸ եւ այլն: Հունգարիայում 1703 թ. կառուցված Հայաքաղաքը 1820-ական թթ. ուներ 6000 հայ բնակիչ: Այստեղ տները մեծ մասամբ աղյուսաչեն եւ միահարկ էին: Լայն փողոցները տեղ-տեղ սալահատակով էին: Հունգարական զուտ հայաբնակ Եղիսաբեթուպոլիս (Պաշալով) քաղաքի բնակիչները բնակավայրից դուրս հող էին մշակում, որտեղ «ամենայն տանուտեարք ի միում աւուր տան հնձել զարտորայս իւրեանց եւ ի միում աւուր սկսանին կթել զայգիս իւրեանց. այսպէս ամենայն գործողութիւնք ի քաղաքիս են կարգաւորեալ»³⁹: Համայնքային մի սովորույթ, որը, ըստ երեւույթին, Անիից էր անցել եւ բուն Հայաստանում քիչ էր պահպանվել:

Ռուսաստանի եւ Եվրոպայի հայկական գաղթավայրերում Մ. Բժշկյանը հիշատակել է մի շարք արհեստներ, որոնցից են՝ կաշեգործությունը, մոմագործությունը, օճառագործությունը, դերձակությունը, ասեղնագործությունը, կոշկակարությունը եւ այլն: Այդ շրջաններում արհեստավորներն ունեին իրենց կազմակերպությունները, որոնք, օրինակ, Լեհաստանում հայտնի էին «ցեխմիսար» (համքարություն) անունով: Լեհական պետությունը միջնադարում սահմանել է այս միությունների կանոնները, որոնք պարտադիր են եղել բոլորի համար: Դրանից ելնելով եւ դրան համապատասխան՝ Օքսենտիոս Խոսրովայնիկոլեանց հայ վարդապետի ձեռ-

³⁶ Անդ, էջ 125:

³⁷ Անդ, էջ 251-252:

³⁸ Անդ, էջ 194-195:

³⁹ Անդ, էջ 196:

քով 1747 թ. գրվել է Հայ ցեխմիստրների կանոնադրությունը, որտեղ ասվում է, որ արհեստավորական յուրաքանչյուր խումբ պետք է ունենա իր համբարությունը եւ մի սուրբ, որը պիտի «հովանավորի» այդ միութայան գործունեությունը: Միություններն ունեցել են դանձարկղեր, որնցում առկա գումարով հոգացել են իրենց տնտեսական կարիքները: Համբարություններն ունեցել են նաեւ իրենց դրոշը: Նման կազմակերպությունների մեջ մտնում էին ամուրի տղաների խմբերը, որոնք կրթիւնների միություններն էին եւ պահպանում էին սեռահասակային դասերի հնագույն կազմակերպությունների ավանդույթները⁴⁰:

Մ. Բժշկյանը հանգամանորեն խոսել է Լեհաստանում Ժ.Դ. դարից սկսած՝ հայկական իրավահարաբերությունները պահպանելու նպատակով ազգային դատաստանագրքով առաջնորդվելու հանգամանքների մասին: Այստեղ նկարագրել է դատավարական կազմ ընտրելու, վերընտրելու, պաշտոնյաների կոչումների, ընտրութայան ժամանակ դատաստանատանը եւ եկեղեցում դրան նվիրված ծիսակատարությունների, ընտրվածներին հրացանաձգութայան ծեսով այցելելու, կերուխում կազմակերպելու տեսարանները⁴¹:

Դատավորի գլխավորութայամբ՝ 40 խորհրդական-տանուտները դեռեւս 1492-ին հաստատել էին մի կանոնադրություն, որը «գրօրենք»⁴² անվանումն ուներ: Դա հայերի այլեւայլ հարաբերությունների հետ, նաեւ ամուսնական կարգը պահպանելու մասին օրենքն էր, որը, որքան հայտնի է, առաջին անգամ գրավոր արտահայտվել է Լեհաստանի հայ գաղութում: «Գրօրենքի» մեջ արծարծված հարցերը հետեւյալն էին՝ 1. հարսնացուի օժիտի եւ փեսացուին տրվելիք ընծաների սահմանումը, 2. քահանայի կողմից պսակվողների ազգակցական աստիճանի որոշումը (թույլատրվում էր ամուսնանալ հինգերորդ աստիճանում), 3. փեսացուի կողմից հարսնացուին տրվելիք «երեսջրի» (գլխագնի) չափի որոշումը, 4. փոխադարձորեն տրված նշանների օրհնումը պատարագի ժամանակ եւ այդ նշանադրութայան մասին հասարակութայանը հայտարարելը, 5. հարսանիքի օրը որոշելը, 6. հարսանեկան հանդեսի տեւողությունը պահպանելու հարցը (3 օր), 7. պսակող քահանայի հասանելիքի սահմանումը, 8. կտրիճների մասնակցությունը հարսանիքին եւ նրանց պարտականությունները այդ հանդեսում, 9. պատարագի ժամանակ զույգին հաղորդելն ու պսակելը եւ այլն:

⁴⁰ Անդ, էջ 104, 149, 167:

⁴¹ Անդ, էջ 117:

⁴² Անդ, էջ 18:

Այս աշխատությունն մեջ ներկայացված են նաև Հայկական միջնադարյան ազգանունները, որոնցից են՝ Բաղդասարենց, Վարդերեսեհիչ, Նիկողայանց, Ասվատուրյանց, Մոշորով եւ այլն, ինչպես նաև կտակագրության կարգը, խնամակալությունը, Եղիսաբեթուպոլսի դպրոցներում երեխաներին ձրի ուսումի տալը եւ այլն: Ծանապարհորդն այս աշխատության մեջ եւս ազգագրական նյութեր ունի օտար ժողովուրդների վերաբերյալ: Դրանցից ամենակարեւորները նկարագրում են Ղրիմի կազակների եւ թաթարների ընտանեկան, հասարակական եւ ռազմական կենցաղն ու սովորույթները, գետնափոր տները եւ այլն:

Մ. Բժշկյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակներում են եղել նաև ազգային երգարվեստի, միջնադարյան խազագրերի եւ Հայկական ձայնագրության նոր համակարգի խնդիրները: Լինելով երաժշտագետ Հ. Լիմոնճյանի ժամանակակիցը՝ Մ. Բժշկյանը տեղեկություններ է արձանագրել նրա կյանքի ու գործունեության մասին, նրա խորհրդով եւ օգնությամբ նոթեր շարադրել հայ երաժշտության վերաբերյալ: Ունի երաժշտագիտական անտիպ մի աշխատություն՝ «Երաժշտութիւն, որ է համառօտ տեղեկութիւն երաժշտական սկզբանց եւ ելեւէջութեանց եղանակաց եւ նշանագրաց խազից (1815)»⁴³:

Այսպիսով պետք է նշել, որ Մխիթարյան միաբանության գիտնականներ Ղ. Ինճիճյանը եւ Մ. Բժշկյանը ԺԹ. դ. առաջին կեսին զգալի ներդրում ունեցան իրենց աշխատություններով հայրենիքից դուրս հայ ազգագրությունը գիտական հիմքերի վրա դնելու, ազգագիտական նյութերն առավել արդյունավետ գրանցելու, համակարգելու գործում: Անուրանալի է նրանց վաստակը ինչպես հայ, այնպես եւ այլ ժողովուրդների տոնածիսական, կենցաղային, բարոյաէթիկական, հոգեւոր եւ այլ սովորույթները գրառելու, դրանք համակարգելու, առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները բաղդատելու եւ ինչ-որ չափով գիտական կարգաբերման ենթարկելու հարցերում: Պատահական չէ, որ նրանց աշխատությունները հետագա հետազոտողների համար կարեւոր եւ հաճախ եզակի սկզբնաղբյուրներ են, իսկ նրանց գործունեությունը դարձավ այն նախադրյալներից մեկը, որի հիման վրա հետագայում՝ 1870-1880 թթ., ստեղծվեցին մասնագիտական հարցարաններ, իսկ 1890-ական թվականներից մինչեւ Ի. դարասկիզբը ձեւավորվեց հայ ազգագրական գիտությունը՝ որպես հայագիտության առանձին ոլորտ:

⁴³ Ա. Հիսարլեան, Պատմություն հայ ձայնագրության, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 8. նաև՝ Ղ. Տալեան, Հայ արդի ձայնագրությունը եւ Մինաս Բժշկեան, «Գեղունի», 1927, էջ 60:

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена плодотворной деятельности конгрегации мхитаристов в сфере становления и развития арменоведения. В этом контексте в частности рассматривается этнографическое наследие видных деятелей конгрегации первой половины XIX в. Минаса Бжишкяна и Лукаса Инджиджяна. Во многом благодаря их трудам этнография стала восприниматься и развиваться в армянской среде как особая наука. Упомянутые авторы описали обычаи как армян, так и ряда других народов, систематизировали наличные данные, выявили их особенности. Труды этих учёных стали важными, а подчас и единственными источниками для будущих исследователей. Содержащиеся в них сведения и описания донныне не утратили свое научное значение.

SUMMARY

The article presents productive activity of the Mkhitaryan Congregation in the formation and development of Armenian Studies and, in that context, the ethnographic heritage of Minas Bzhshkyan and Ghukas Inchichyan - the prominent figures of the Congregation. Largely due to their writings, ethnography began to be perceived and developed in the Armenian circles as a special discipline. Their contribution is invaluable for the Armenians as well as for a number of other nations in registering oral traditions, systematizing them as well as revealing the peculiarities and common features. The works of the mentioned scientists became important and often unique sources for future researchers. The information and descriptions they contain have not lost their scientific value and significance in our days.

